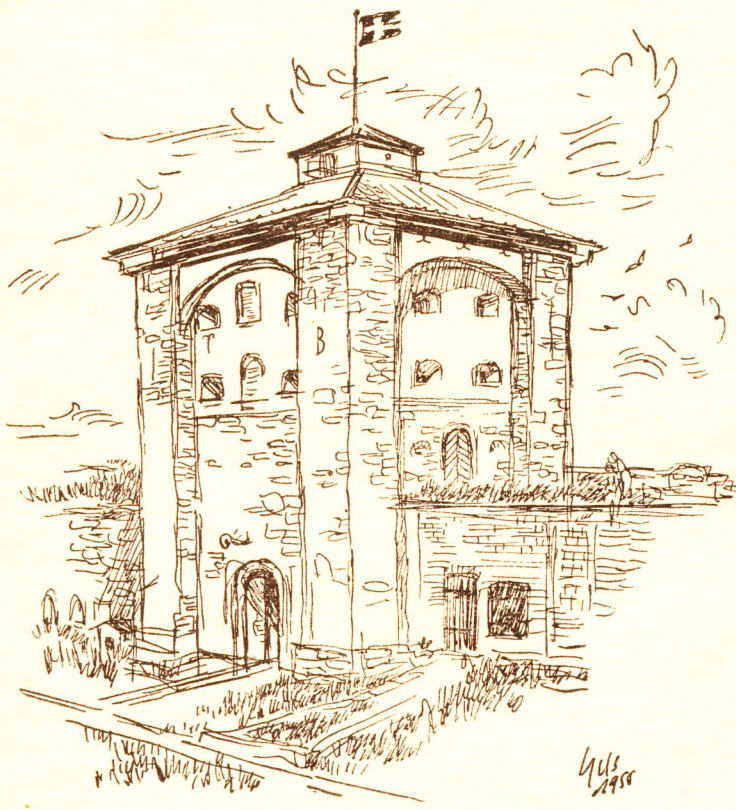

Kn Z. J. M.
KAY

NYA ÄLVSBERG

Av ANDERS BOTHÉN

ANDERS BOTHÉN

NYA ÄLVSBERG

Med Kalsvin
redan

*Nya Älvsborg består av ett oregelbundet bastionerat femhörnigt verk med kasse-
matterade kurtiner, av vars fronter den mot segelleden i söder vettande är uppförd
i två våningar. Mitt på kurtinen i norr ligger ett fyrkantigt torn med huvudingång till
själva fästningen. I tornets andra våning är kyrkan belägen, och från dess läktare för
en trappa i muren vidare till tredje våningen. Från början bestod tornet av fyra våning-
ar. Den fjärde våningen nedtogs i samband med att det svårt sönderskjutna tornet för-
stärktes och försågs med pilastrer. Dessa arbeten avslutades 1767.*

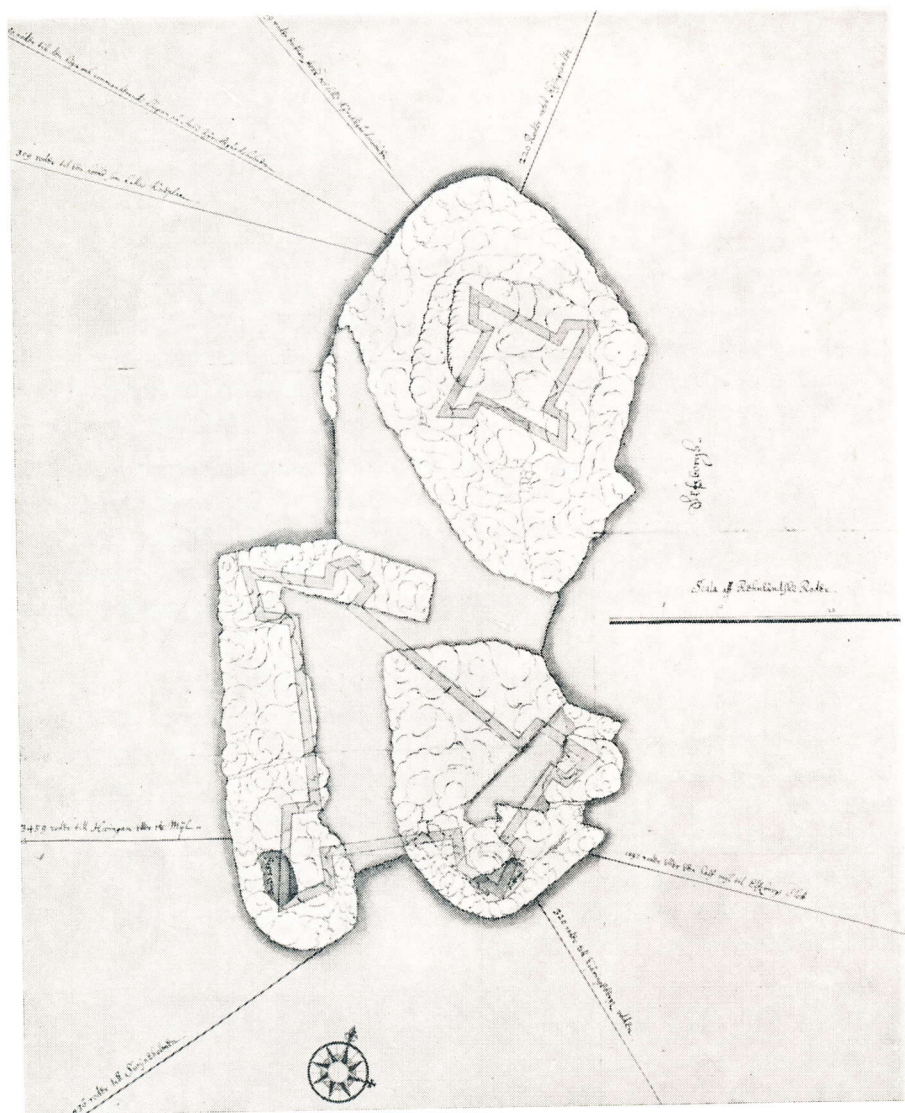
Teckning av Stig Nilsson.

Ute i Göta älvs mynning ligger Nya Älvsborg som ett vackert smycke och glittrar i fjorden. För oss göteborgare har det gamla fästet blivit något av ett *välkommen hem*, lika kärt att återse då långresan närmar sig sitt slut som efter söndagsutflykten i skärgården. Och turisterna har i Nya Älvsborg ett lockande utflyktsmål, som med åren blivit allt populärare.

Fjorden här ute hette tidigare Wike fjord. På hisingslandet norr om Nya Älvsborg ligger, i en sprickdal strax vid vägen till Torslanda, Viken, ett vackert exempel på tidig bohuslänsk odlingsbygd, med hällkista från stenåldern. Först när fästningen ute på Kyrkogårdsholmen var någorlunda färdig och fick övertaga älvsborgsnamnet, erhöll fjorden namnet Älvsborgsfjorden.

Namnet Älvsborg är starkt fästare till landet vid Göta älvs mynning. Redan 1366 nämnes en nyanlagd borg med namnet Älvsborg, ett svenskt fäste vid älvmyningen. Detta Gamla Älvsborg, som låg på klippan där den röda f. d. sockerbruksbyggnaden och Carnegieska bruket nu ligger, utdömdes 1660 som fast försvarsverk, sprängdes och fick lämna byggnadsmaterial till Nya Älvsborg. Det var Gamla Älvsborg vi svenskar fick lösa så dyrt, första gången vid Nordiska sjuårskrigets slut 1570 och andra gången vid freden i Knäred 1613, då krigsskadeståndet uppgick till en miljon daler silvermynt.

Egentligen var det våra grannar danskarna, som inspirerade till Nya Älvsborg. Krig hade utbrutit med Danmark 1643. Kristian IV inledde med ett anfall mot Göteborg, som nu hade börjat göra sig gällande på allvar. Danska flottan försökte den 15 april 1644 under holländsk flagg segla in till Göteborg, där man väntade en holländsk eskader. Listen upptäcktes emellertid i tid, och danskarna kom inte längre än in på Wike fjord. Kung Kristians avsikt var att avspärra Göteborg från all tillförsel från sjösidan, såvida inte staden gav sig frivilligt. Ute på fjorden började dan-

Plan över nuvarande fästningsholmen 1644 med danskarnas anläggningar och konturerna till Nya Älvsborg. De från holmen utgående linjerna anger avståndet till bl. a. Gamla Älvsborg, Kärningberget, Vinga och hisingslandet. Kungl. Krigsarkivet.

skarna försänka älven, och på den s. k. Kyrkogårdsholmen eller "Gottenbrille", som kung Kristian kallade ön efter dess glasögonform, anlades en skans till skydd för dessa arbeten. Samtidigt skulle en dansk här angripa staden söderifrån och norska trupper anlägga en skans vid Rya Nabbe. Man drog sig inte för att nedhugga båken på Vinga och lägga två danska örlogsmän under holländsk flagg där ute, för att uppbringa alla svenska fartyg på ingående till Göteborg. I ett brev till rikskanslern rapporteras från Göteborg den 13 april 1644, att "den falske räfven, jutekungen, har låtit förfärdiga en skans (blockhus) på en holme i den svenska skärgården, Kyrkogårdsholmen benämnd; där låg han med sin flotta och hade den 11 frestat, hur långt han kunde skjuta därifrån. Med lod hade han då nått öfver Käringberget, och med skrot in på landet under samma berg".

Kung Kristian reste emellertid under tiden till Bohus för att sammanträffa med sin svärson, ståthållaren i Norge, Hannibal Sehested. Från Bohus sände han ett brev till landshövding Nils Mannersköld i Göteborg och uppmanade denne att uppgiva staden. Landshövdingen svarade, att om danske kungen ville besöka Göteborg, skulle han som en ärlig man och kavaljer veta att möta hans majestät på så sätt som en fiende bör mottagas.

Emellertid ingick snart rapporter till kung Kristian om den väntade holländska eskadern, som kommit in i Kattegatt och närmade sig Göteborg. Danskarna, som fruktade att få hela sin flotta innesluten på fjorden, avseglade skyndsamt på eftermiddagen den 28 april 1644, efter att först ha raserat förskansningarna och bränt det blockhus som uppförts på Kyrkogårdsholmen.

Sedan danskarna avseglat, vände sig magistraten i Göteborg till Kungl. Maj:t med begäran om att Kyrkogårdsholmen måtte befästas. Generalkvartermästaren Johan Wärnsköld fick nu i uppdrag att utarbeta nya planer för försvaret av älvmynningen. Till att börja med uppgjordes en planritning över de tidigare danska befästningarna på holmen, och provisoriska befästningsanläggningar utfördes. Man satte helt enkelt de av danskarna utförda och raserade befästningarna i stånd.

Tydligen gick det långsamt med planeringen av mera permanenta försvarsverk. Wärnsköld påpekar i flerfaldiga inlagor till regeringen hur viktigt det var att nya befästningar snarast kom till stånd. Från stadens myn-

digheter gjordes flera framställningar om att Kyrkogårdsholmen måtte förses med permanenta verk för att skydda staden mot blockad från sjösidan.

I augusti månad 1653 är ritningarna till den nya fästningen godkända, och byggnadsarbetet kan taga sin början under ledning av arkitekten själv, generalkvartermästare Wärnsköld. Denne efterträddes vid sin död 1674 av Erik Dahlberg, som fullbordade Nya Älvsborg. I krigsarkivet förvaras en ritning över fästningen utförd av Erik Dahlberg och daterad den 15/11 1678. På denna ritning finns flera av de nuvarande byggnaderna inritade på samma plats som nu. Flera av byggnaderna har emellertid senare återuppförts efter bränder eller ombyggt.

Sedan Gamla Älvsborg raserats år 1660 förordnade regeringen att fästningen på Kyrkogårdsholmen skulle övertaga namnet och kallas Nya Älvsborg. Samtidigt ändrades också Wike fjords namn till Älvsborgsfjorden.

Det skulle nu dröja mer än ett halvsekel innan Nya Älvsborg fick tillfälle göra sin insats för Göteborgs försvar.

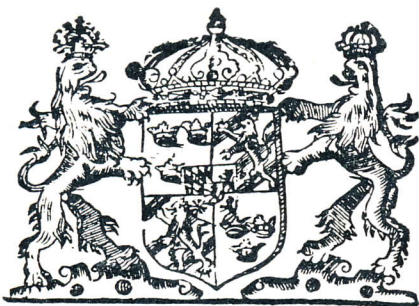

Karl XII:s tid var hård. Landet låg i krig med en rad mäktiga motståndare. Vårt sjöförsvar var svagt och handelssjöfarten under långa perioder helt lamslagen. Även i Göteborg låg ett stort antal präktiga fartyg avvaktande. Det var mot denna bakgrund kaperirörelsen uppkom. Redan 1710 hade ett antal skeppare i Göteborg blivit tillfrågade om de ville ägna sig åt kaperi. Fem år senare utfärdades "Kongl. Majij:tz förordning huru med Caperijerne warande detta Kriget med Dannemark och Ryssen förhållas skall". Förordningen utfärdades i Stralsund i februari 1715. Genom det s. k. kaparbrevet hade varje kofferdikapten möjlighet att bli kapten. Och priserna var deras "välfångna egendom utan någon den ringaste avgift till Kungl. Maj:t eller publicum". I januari 1717 utfärdade Karl XII ett kaparreglemente, enligt vilket alla kapare i och omkring Göteborg "sattes uti ett kompani tillsammans" under befäl av Lars Gathenhielm, som samtidigt utnämndes till kommandör.

För Sveriges motståndare blev kaperierna allt besvärligare. Krafttag måste tas för att få ett slut på kaparnas framfart och samtidigt få sjöfarten på den svenska västkusten stoppad. Danske kungen Fredrik IV uppdrog åt den 27-årige kommandören Peder Tordenskiöld att rikta ett ordentligt slag mot Göteborg, som nu blivit huvudort för det svenska kaperiet. Det gällde samtidigt att förstöra den nya flottbasen vid Nya Varvet, anlagd 1700, och den där liggande eskadern.

Kongl. Maj:tz
Förordning/
Huru med Laperijerne
varande detta Riket
Med Dannemarc och Ryßen
förhållas skall.

Gifwen Stralsund/ den 12de Februarii. 1715.

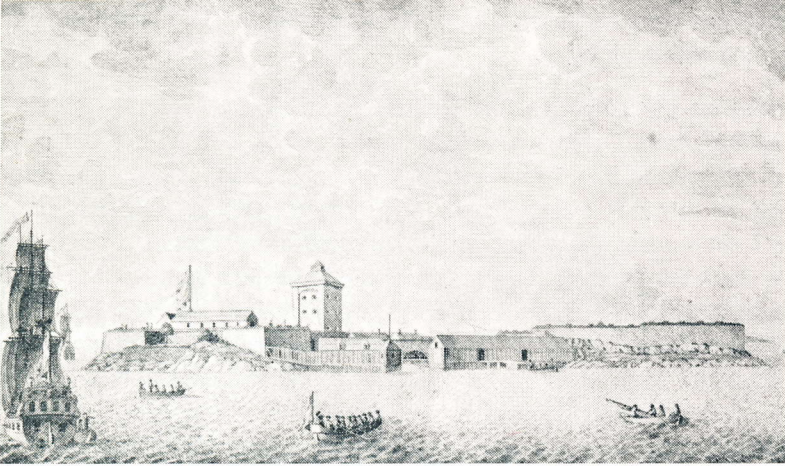

GÖTTESBORG/ Tryckt hos Zacharias Hagemann.

Den 2 maj 1717 var Tordenskiolds eskader samlad vid Vinga, och vid mörkrets inbrott började han med mindre fartyg gå in mot Göteborg. Nu började Nya Älvsborgs kanoner ge eld, och strandbatterierna sattes in mot den anfallande dansken. Dessutom hade man förankrat fyra fregatter, förande vardera ett 40-tal kanoner, tvärs över älven strax utanför Nya Varvet, och även från dessa besköts fienden. Först vid åttatiden på morgonen var anfallet över. Tordenskiold övergick från anfall till blockad, men denna hävdes redan den 15 maj, och Tordenskiold avseglade till Norge.

*Tordenskiolds anfall mot Nya Älvsborg 1719.
Relationsritning av A. Fischer. Kungl. Krigsarkivet.*

*Nya Älvsborgs fästning från öster.
Gravyr av Carl Wilhelm Carlberg, 1768.
Göteborgs historiska museum.*

Efter Karl XII:s död utsattes den svenska ostkusten för förödande härjningar av ryska trupper. På västkusten härjade danskar och normmän. I spetsen för den danska flottan stod som tidigare Peder Tordenskiöld, nu befördrad till viceamiral. Sitt gamla intresse för Göteborg och dess flottstation hade han fortfarande kvar.

Den 20 juli 1719 kom Tordenskiöld till Rivöfjorden med en flottavdelning bestående av sju bestyckade linjeskepp med tillsammans 350 kanoner, två fregatter, fyra skottpråmar med tillsammans 178 kanoner, tre flytande batterier samt fyra galärer. På kvällen den 21 juli 1719 började han beskjuta Nya Älvsborg från bestyckade pråmar. Elden besvarades från fästningen, som stod under befäl av överstelöjtnant J. A. Lillie — ordinarie kommandanten Gustaf Gadde var sjukledig och vistades vid Medevi hälsobrunn — och skottväxlingen pågick i 28 timmar i följd. När vapenvila ingicks klockan sju på morgonen den 22 juli, var fästningen mycket illa åtgången. Tordenskiöld fortsatte beskjutningen natten till den 23 juli och hade då också placerat ett batteri på Aspholmen. I detta läge förde överste G. B. Stael von Holstein några kanoner och mörsare inifrån stadens befästningsverk över till Arendal, varifrån danskarnas flottpråmar och batterier på morgonen den 24 juli besköts i ryggen. Danskarna tvinga-

des utrymma sina ställningar och skyndsamt sätta sig i säkerhet på sina fartyg, och anfallet hävdes.

Blockaden av Göteborg fortsatte emellertid, och Tordenskiold låg med sina galärer kvar i skärgården hela hösten 1719. Natten till den 27 september upprepade han försöket från 1717, och försökte med småbåtar och i skydd av mörkret tränga in till Nya Varvet. Denna gång lyckades han bättre i sitt uppsåt. Nya Älvsborgs ordinarie kommandant, överste Gustaf Gadde, hade nu återkommit från sin sjukledighet och som en av sina första tjänsteåtgärder låtit indraga den nattliga bevakning med två patrullerande slupar, som Lillie beordrat. Tordenskiold kunde därför utan större besvär taga sig förbi Nya Älvsborg och in till Nya Varvet, där folket ilandsattes. Vakten togs till fånga och man började varpa ut fartygen ur hamnen. Det lyckades emellertid inte danskarna att få med sig mer än ett fartyg. De övriga sattes i brand, och i skenet av fartygsbränderna lämnade Tordenskiold Nya Varvet och återvände till sina skepp.

Den 27 oktober 1719 ingicks stilleståndsavtal med Danmark, och fred blev det slutligen den 22 juni 1720. Den 30 augusti 1721 ingicks också fred med Ryssland.

Efter fredssluten fick Nya Älvsborg delvis förfalla. Trots upprepade skrivelser från kommandantens sida kunde inte mycket göras för att hålla den i stånd. Man saknade helt enkelt medel härför. Redan 1712 finner man i fästningens expeditionshandlingar uppgifter om fångar. Men detta var ju inte så underligt, då man denna tid förvarade fångar på de flesta svenska fästningar. Så småningom utvidgas emellertid fästningen som fängelse. Bland ritningarna i Kungl. Krigsarkivet finner man förslag till inredning och komplettering av fångvalv, t. ex. ”järngallror” förfärdigande. I en kommandantsrapport från 1771 omtalas att arrestantvalven är mycket förfallna och fuktiga, men att de ”dock likväl befinna sig i sådant skick, att fångar därutinnan både kunna vårdas och förvaras”. På 1780-talet förvarade man ett 50-tal fångar i fångvalven mellan bastionen Hummern och tornet. Av dessa voro 14 kvinnor och de övriga arbetsfångar och arrestanter. Valven voro endast försedda med trälarvar över halva jordgolvet.

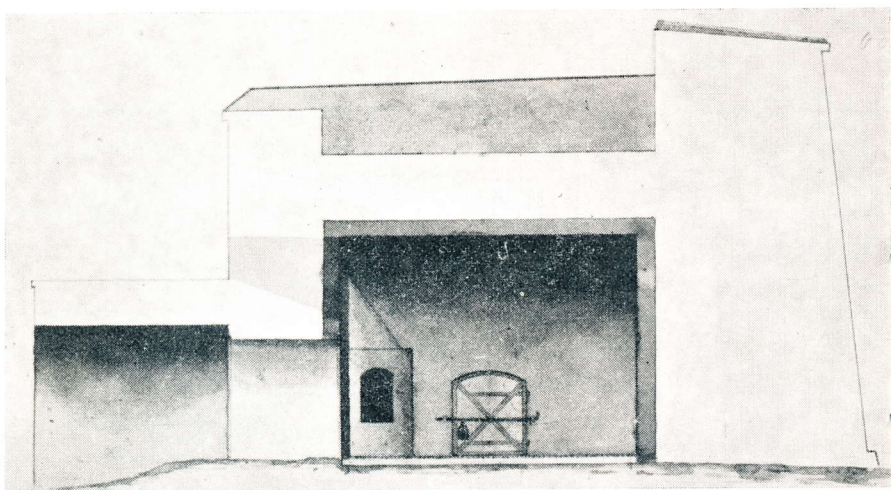
I fästningens räkenskaper från denna tid lämnas intressanta uppgifter om de förnödenheter, som inköpes. För fångvalven köper man 1780 ”alved, talved och talgljus”. Staten för 1855 upptar rågmjöl, kornmjöl, ärter, sur mjölk, kött, färskt och salt, fläsk, sill, salt och kålrötter.

*Sjukhuset på Nya Älvsborg, som ligger vid den tidigare inre hamnen,
uppfördes åren 1773—1775.
Teckning av Stig Nilsson.*

Antalet fångar skiftar, men det rör sig i kommandanternas rapporter i regel om något över 100 interner. 1808 har man 63 fångar, och då fästningen upphör som fångvårdsanstalt, flyttas 77 fångar med ångbåten Skåne till Karlskrona arbetsfängelse den 10 oktober 1866. I förteckningen finns en av fångarna antecknad som "mindre vetande, inte mindre arbetsförr".

Våren 1869 bestämde Kungl. Maj:t att Nya Älvsborg från den 22 april "skulle upphöra att som fästning anses". Den 1 maj 1869 återgick garnisonen till Göta Artilleriregemente. Före avtåget bjöd kommandanten, kapten D. V. Lindhult, löjtnant H. Fröding, som skulle föra truppen till Göteborg, på frukost. Vid frukostens slut tackade löjtnant Fröding Nya Älvsborgs kommandant för den tid av inemot två hundra år, varunder delar av det i Göteborg förlagda artilleriet haft äran stå under Nya Älvsborgs kommandants befäl.

*Fångvalv på Nya Älvsborg färdigställt 1810 i courtin IV.
Kungl. Krigsarkivet.*

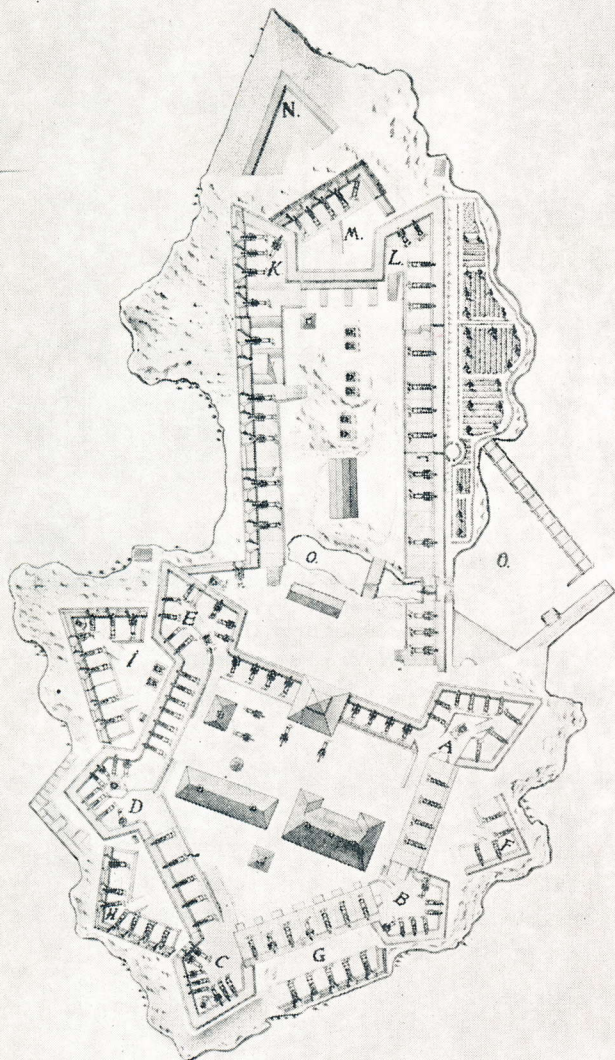
Garnisonskyrkan på Nya Älvsborg invigdes den 10 juli 1708. En lavering utförd av dåvarande kommandanten Chr. Georg Witting (1655—1739) ger oss interiören. Pelarna och festonerna kring läktaren, träskulpturerna av Maria och Johannes och arbetena på altartavlan och kring "Hans Maj:ts conterfejs ram" hade enligt Nya Älvsborgs kyrkobok 1691—1771 utförts av bildhuggaren Marcus Jaeger d. y. Altartavlans målning föreställer Kristus på korset. Ovanför altartavlan hänger ett porträtt av Karl XII, en kopia, vars original sedan 1917 förvaras på Göteborgs Museum.

Sista kyrkostämman med Nya Älfsborgs församling avhölls den 18 april 1869. Stämman beslöt föreslå, att de personer som framdeles bo och vistas eller bliva stationerade å Nya Älfsborg, i synnerhet för den lätta kommunikationen med Nya Warfvet, måtte få förena sig med denna församling.

Vid stämman diskuterade man också dispositionen av skolans och kyrkans tillhörigheter, men överlämnade slutligen åt Kungl. Maj:t eller konsistorium i Göteborg att avgöra. En sak var man emellertid överens om: "ifall kyrkan å Nya Älfsborg framdeles åter kommer att begagnas till gudstjänst, densamma skulle ega rätt återfå de nu bortgifna sakerna samt det kontanta kapitalet men utan ränteersättning".

Den 14 juni 1871 fastställde Kungl. Maj:t att Nya Älvsborg i kyrkligt

*Plan af Nya Älvsborgs Fästning som utvisar dess nuvarande tillstånd
med dess Fästningsverk såsom det befinnits år 1790*

Plan av Nya Älvsborg 1790. Vid inre hamnen ligger sjukhuset. På inre gården corps-degarde, kommandantshus och stenkasern. A bastionen Nordstjernen, B Delfinen, C Havsfrun, D Valfiscen, E Hummern, F ravelinen Prins Fredrik, G Stenbatteriet, H ravelinen Rosenlund, I Vedgården, K Västra hornet, L Östra hornet, M Smedjebatteriet, N Stenglacien, O yttre hamnen och därovan kommandantens trädgård.
Kungl. Krigsarkivet.

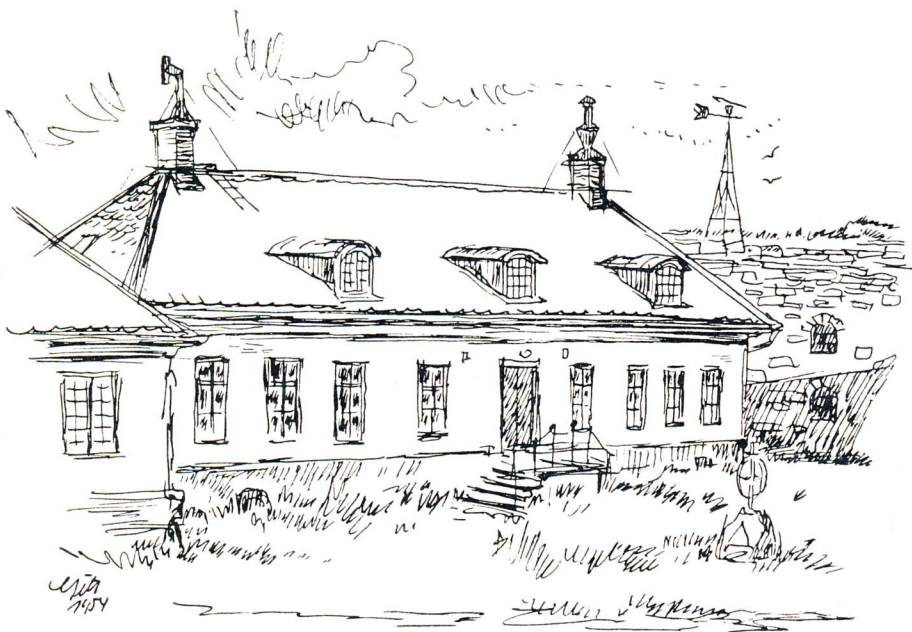
*Kyrksalen på Nya Älvsborg.
Teckning av C. G. Witting, som var kommandant på fästningen 1701—1709.
Göteborgs historiska museum.*

avseende skulle tillhöra Lundby församling, och att dess kyrkokassa och inventarier skulle överlämnas till denna församling. I Lundby gamla kyrka hänger sedan dess ljuskronan från Nya Älvsborg. Kronan bär i gravyr årtal 1707 och två adliga vapensköldar, ätterna Witting och Wernle, kommandanten själv och hans maka. Här förvaras också kalk, patén, oblatask och vinkanna av silver, ljusstakar m.m.

I våra dagar har den lilla vackra kyrkan ute på Nya Älvsborg åter kommit till heders. Göteborgs Hembygdsförbund anordnar varje vår och höst ett par gudstjänster där ute, och som bröllopskyrka har kyrkan blivit populär.

☆

Nya Älvsborg som fångvårdsanstalt har under årens lopp satt människornas fantasi i rörelse, och de mest underliga historier har berättats om

Kommandantshuset på Nya Älvsborg är en av vår stads vackraste byggnader från äldre tid, uppförd i mitten av 1700-talet.

Teckning av Stig Nilsson.

livet där ute på fångön. Här skall endast erinras om Älvsborgsvisan och dess diktare. Visan är skriven 1881 av blekeriförman August Wilhelm Thorsson vid Gamlestadens fabriker, som då visan skrevs var 16 år gammal och nybliven hjälpspinnare vid fabriken med hela 80 öre i dagsinkomst. Förman Thorsson var redan som pojke en glad fyr, som gärna sjöng visor i arbetet och, när förrådet tröt, diktade nya.

”Någon bestämd händelse ligger inte till grund för visan”, berättar diktaren själv, ”den sprang fram fullt färdig på en gång”. Från början kallade jag den Vålnaden. Som pojke läste jag mycket. Bl. a. hade jag läst en roman med motiv från Venedig. Jag tyckte gondol var ett så vackert och poetiskt namn på en båt, därför använde jag det i visan. Sångmön fick heta Sigrid, och det namnet valde jag därför, att jag tyckte det var vackert”.

Till att börja med skrev man av Älvsborgsvisan och sjöng den i trängre kretsar. Första gången den kom i tryck var så sent som 1893. Den utgavs

då som skillingtryck, och någon okänd diktare hade skrivit ytterligare en vers, som förman Thorsson inte ville kännas vid. I våra dagar förekommer den omstuvade Älvsborgsvisan i ett mycket litet antal sångsamlingar. Men den lever på folkets läppar.

Så här lyder Älvsborgsvisans ursprungliga text:

Blomsterklädd gondolen gled
uppå Älvsborgs bölja vred.
Det var så hemskt i den sena natt.
En flicka skön vid rodret satt.

Om pannan bar hon en lagerkrans
belyst av månens milda glans.
Hon sjöng om vännen så ljuv och kär,
som uppå Älvsborg fängslad är.

Och fången hörde den sången klar
och upp mot järnbeslagna fönstret far.
Hallå, han ropar, min sångarvän
din röst jag kände nog igen.

Hör stormen rasar, åskan går
och böljorna emot skären slår.
En blixtnöje bröt fram och fången såg
sin sångarvän i böljan låg.

Inspärrad uti en bur,
så fången klagar; jag arma djur.
Sigrids öde jag dela må.
Min grav skall bli i böljan blå.

Liksom en vålnad skall jag gå
ibland dessa skären grå.
Farväl min Sigrid i ett annat land
jag trycka skall din trogna hand.

Pris kr. 2:—

GÖTEBORGSINFORMATION AB
FÖRENADE TRYCKERIER, GÖTEBORG